

SZEMLE

GYULAI PÁL VÁLOGATOTT MŰVEI

Két kötet. Szépirodalmi Könyvkiadó, 1956. Sajtó alá rendezte és a bevezetést írta Hermann István.

Ki volt ez a kemény tekintetű, mokány kis ember, aki majdnem félszázadon át volt kérlelhetetlen harcosa és zsarnoka a magyar irodalmi életnek? Jóformán csak közhelyeket tudunk róla. Kézről kézre adott jó vagy rosszindulatú megállapításokat. Egyebet: az emberről, benső életéről, kedélyéről — úgyszólván semmit; vagy amit tudunk, többé-kevésbé semmitmondó. Papp Ferenc két vastag kötetben írta meg az életrajzát, sok adattal, gondosan, körültekintően, szeretettel. A közel ezer lap után mégsem érezzük a személyes találkozás varázsát, közvetlenségét. Talán Kozma Andor vagy Hatvany Lajos gyors kézzel odavetett vázlatai többet adnak? Alig valamicskével; az anekdoták alól végeredményben itt is kisiklik az ember. Lehet, hogy azért, mert olyan egyéniség volt, aki nem hagyja magát megfogni: zárkózott, bizonyos konvenciók fala mögött él, bensejében megközelíthetetlen. De az is lehet, hogy a szerep, melyet keményen kiharcolt magának, s aztán keményen, szívósan betöltött, valósággal rácsontosodott; kortársai nem az embert látták, hanem a szerepet — majdnem azt mondtam: azt az intézményt, aki Gyulai Pál volt; ha néha előbukkant valami a szerep pán-célja alól, azt jobbra anekdotikusan fogták föl, némi humorral, meghatottan vagy irónikusan, mint Kozma vagy Hatvany. Főképpen a fiatalabbak látták így, az a nemzedék, amely általában ádáz ellenségének tekintette, s amelyből Gyulai, sajnos, inkább csak az epigonokat méltányolta.

Papp Ferenc életrajzában elmond egy kedves történetet 1853 nyaráról. Gyulai ekkor egy ideig Szilágyi Sándornál vendégeskedett, helyesebben dolgozott Kecskeméten. Arany pedig Nagykőrösön tanított. Át-átlátogattak egymáshoz, mert a két város közt akkor már volt vasút. Egy évvel később Gyulai egy Lévayhoz írt levelében visszaemlékszik ezekre a kellemes napokra. „Tavaly nyáron — írja — hányszor emlegettünk, midőn Kecskemétről átrándultam az én kedves Jankóhoz, s az általad küldött

jó borból iddoggáltunk! Sokszor felkiáltott Jankó: Az a Józsi jó verseket ír, de legjobb műve mégis e kiadatlan. Igyunk a Józsi egészségére!”

Mai olvasó számára majdnem hihetetlen ez a jelenet: a poharazgató, kedélyeskedő Gyulai! Az ember szeretné meglesni egy-egy ilyen alkalommal, társaságban, beszélgetés közben; szeretné elkapni a hangja lejtését, a tekintetét, hogy megpróbálja megfejteni magának ezt a különös egyéniséget. Sajnos, az életírók — hiven rossz szokásukhoz — meglehetősen fukarok ezen a téren. Gyulai érzelmi életét nemcsak Gyulai nem teregette ki, hanem még ők is szemérmes fátylat vetettek rá.

Pedig azt hiszem, valahonnét effelől, egyénisége felől kellene megközelítenünk, hogy jobban a közelébe tudjunk férkőzni. Szerepét ma már jobbra világosan látjuk, rendkívül nagy előnyeivel és rendkívül nagy hátrányaival együtt. Tudjuk, hogy amikor fiatalos kíméletlenséggel elkezdett rendet csinálni a Világos utáni sötét esztendőök vésszesen eltarackosodó magyar irodalmában, valósággal gondviselészerű munkát végzett; s azt is tudjuk, hogy később már végzetesen nem értette meg a kor új törekvéseit. Tudjuk, hogy nem volt éppen kíméletes kritikus; de azt is tudjuk, hogy az ő kíméletlenségénél sokkal kíméletlenebb volt a feléje áradó düh és gyűlölet. Tudjuk, hogy Zilahy Károlyt például nem nagyon méltányolta; de azt is tudjuk, hogy Zilahy temetésén egész biztosan nem „mosolygott a színház kapujában” (Zilahyt a Nemzeti Színházról temették), mint ahogy azt Gyulai iránti vak gyűlöletében Tolnai Lajos állítja; ennél Gyulai egyszerűen jólneveltebb volt: tudta, hogy temetéseken nem illik vihogni, még akkor sem, ha a gyászbeszédet Tolnai Lajos mondja. Tudjuk, hogy Tolnai Lajost sem ismerte el úgy, mint ahogyan ma túlértékeli, és alighanem még annál is valamivel kevesebbre értékelt, mint amennyire Tolnai megérdemelte volna; de hogy „csaknem tönkretette Tolnai Lajos életét”, azt még Hermann Istvánnak sem egészen hiszem el,

különösen ha „A sötét világ”-ra hivatkozik, Tolnai önéletrajzi pamfletjére, amely kétségkívül igen érdekes írás, de a hitele, az nem éppen a legszilárdabb; mindenesetre kiderül belőle, hogy Tolnai Lajos életét nem is „csaknem”, hanem mindenestül — Tolnai Lajos tette tönkre. Tudjuk, hogy Vajdát elképesztő módon nem értette meg; tudjuk, hogy a hetvenes évektől fogva mintha fokozatosan irodalmi hallását veszítette volna — helyesebben mintha egyre több és több vattát nyomkodott volna a fülébe, hogy ne kelljen bizonyos dolgokat meghallania; tudjuk, hogy az élet egyszerűen túlhaladt rajta... S éppen itt merül föl a legérdekesebb kérdés: miért, hogyan?

Hermann István részletesen fejtegeti Gyulai politikai világnézetét; kétségtelen, hogy mindebben sok az igazság, de így, ebben az elvont, majdnem skolasztikus formában mindez végeredményben vajmi keveset magyaráz meg a probléma lényegéből: Gyulai *egyniségéből*. (Zárójelben jegyzem meg itt: Hermann István tanulmányával szemben az a legfőbb ellenvetésem, amit annak idején jogosan a szellemtörténetnek is a szemére lobbantottak. Fejlődésvonalak koordináta-rendszerét látom, politikai, társadalmi irányokat, mozgásokat látok — csak éppen Gyulait nem látom a végén; csak éppen az író egyénisége nem domborodik ki. A pont, amiért az egész koordináta-rendszerrel ezúttal fölrajzolta, menthetetlenül elvész a vonalak sűrűjében. Nem lehetne a módszert úgy alkalmazni, hogy a kort is lássam, a társadalmi mozgást is érzékeljem, de azért az egyéniség is megmaradjon? Nem lehetne az ezúttal nem éppen túlságosan a dologra világító világirodalmi párhuzamok helyett — egy jellemző, sokat eláruló gesztus, hanglejtést megragadni, elem vetíteni? Nem lehetne a bonyolult dolgokat bonyolultság nélkül előadni? Nem lehetne az irodalomtörténetírásban arra törekedni, hogy — egy kicsit Gyulai tanftványaként is — lefejtjük a múlt alakjait a filológiai herbárium itatóslapjairól, kiülteszük őket egykori valóságuk talajába, életre varázsoljuk, élővé és emberivé tegyük őket, nem ennek vagy annak a „képviselőivé”, hanem hús-vér emberekké? Nem lehetne egy kicsit lazítani a dehumanizáló tudományos merevségen?)

De térjünk vissza Gyulaihoz. Az ő első igazi nagy tette Petőfi elismertetése volt; s ehhez akkor, amikor ő Petőfi mellett kiállt, nem kis frói bátorság kellett, hiszen még korántsem dőlt el akkor a kérdés: vajon csodálatos nagy költő volt-e Petőfi, vagy handabandázó, modortalan garabonciás. Ezt a kérdést döntötte el Gyulai; ezzel az elsőrendű tanulmánnyal „tette le a névjegyét”:

ezzel bizonyítja egyszer s mindenkorra, hogy kitűnő ízlése volt. Mégis, mit látunk utóbb? Igaza van Hermann Istvánnak (bár erre vonatkozó fejtegetéseit nem tudom egészen nyomon követni, inert sajnos kissé homályosak): végeredményben mégis az epigonizmus bajnoka lett. Makacsul ragaszkodott egy hovatóvább már egycsesen együgyűen ható költői irányhoz, stílushoz, modorhoz — akkor, amikor ezzei már maga a minta, akit utánozni véltek, Arany is, régesrégén szakított (voltaképpen nem is Aranyt, hanem egy-két versét és ihlet-formáját utánozták, és Tompát utánozták, jobban mint gondolnók); Gyulai végeredményben már az Őszikéktől is elmaradt. S ott volt a tizenkilencedik század második felének minden torzsága és torzósága ellenére is hatalmas nagy költője, Vajda — mit látott meg belőle Gyulai? Egyedül az „Alfréd regényé”-ről írt; és hadd mondjak egy kicsit ebben is ellent Hermann István egy futó megjegyzésének: ez a mű, érzésem szerint, jelentősebb, mint általában tartják, különösen ha behelyezzük a korába, korának légkörébe. Gyulai, amikor egy egészen másfajta műfaj és ízlés törvényeit kéri számon rajta, akkor olyan kritikai nem is elfogultságról, hanem ádáz makacsságról, nem-tudomásul venni, nem-megérteni akarásról tesz tanúságot, ami — enyhén szólva — meglepő. Ne felejtjük el, hogy éppen ekkor, éppen Vajdával kapcsolatban volt már bírálónk (Asbóth János), aki mindenféle klikktől, pro- vagy kontra-akadémikusságtól függetlenül, az irodalom új jelenségeit a kor viszonyaiból és atmoszférájából magyarázva, pontosan és világosan kijelentette, hogy — igenis Vajda az, aki ennek a kornak az igazi, a szívyszerinti költője. Azt hiszem, Gyulai nem azért nem méltányolta Vajdát, mert nem érte föl ésszel. Ellenkezőleg: nagyon is fölérte (mert különben annak idején Petőfit sem érte volna föl); s éppen mert fölérte, gúnyosan, dühösen, makacsul elutasította. Teljes kritikai vértetébe öltözve rávetette magát s beleygőmőszölte egy olyan esztétika Prokrusteszesz-ágyába, amelybe sehogyan sem fért bele, amelyből itt is, ott is kilógott — s akkor diadalmasan rámutatott: lám, milyen torzszülött!

Nem vette észre? — nem *akarta* észrevenni, hogy nem is annyira a mű a rossz, mint inkább a mérleg ódon. Vajda a maga iszonyatos, szinte dúvadi világdühét, férgeteges, vadon indulatát zúdította műveibe. Gyulai egy kerekre kiformált, jólnevelt, jóláplált, fegyelmeztett férfi pallérozott jellemet kért számon rajta. S ebben rejlett a tévedése. A kor megváltozott, dzsungellá és vadonná lett. Gyulai kivonult a hivatalos irodalom idilli szigetére, megállt annak a partján,

s mindenkinek a fejére ütött a kardja lapjával, aki nem viselkedett illedelmesen — miközben kétségbeesetten viaskodik egy dühöngő tenger falánk cethalaival, hínárjaival és polipjaival. Kora közt s közte egyre nagyobb lett a féltreértés.

Ennek a féltreértésnek megvannak a maga politikai, világnézeti forrásai is (ezeket Hermann István részletesen elemzi): Gyulai eltökélt hatvanhetes volt, meggyőződéses meggyezésfárti, az irodalom új mozgalmainak szelleme pedig ellenzéki. Amikor Gyulai a realizmus nevében szembeszáll bizonyos nem-realistának látott jelenségekkel, akár naturalistákkal (Toldy István), akár újromantikussal (Bartók Lajos), állásfoglalásában nem csupán egy irodalmi ízlés elutasító magatartásáról van szó, hanem olyan értelemben politikairól is, hogy tiltakozik minden józan (s e józanságot sajnos lassan a korlátoltságig vivő) egyensúlytól való eltávolodás, minden kockázat és kaland ellen — mert ezt nemzeti szempontból is veszélyesnek ítéli.

Ennek a szigorú, egész erkölcsiségét megszabó nemzeti felelősségérzetnek azonban megvannak a maga osztálykorlátai. A mai olvasó számára igen meglepően hatnak Gyulai kritikáiban az olyan nyilatkozatok, hogy ez vagy az a szociális vagy hangulati jelenség, mellyel a bírált műben találkozunk, irodalmi ábrázolásában hamis, mert ilyesmi, — nálunk nincs. Holott volt, csak ő nem látta; harmóniát, egyensúlyt, mérsékletet, optimizmust követelt — s harmónia a valóságban már nem létezett, az egyensúly megbomlott, az ipari fejlődés ádáz szabadversenyében megszünt minden mérséklet, optimizmusra pedig legföljebb csak azoknak lehetett okuk, akiknek kényelmes otthonuk volt és jól záró spalettájuk, melyen nem szűrődött át a külvilág csöppet sem vígasztaló lármája. Gyulai nehezményezte, hogy irodalmunk táplálékát már nem „a népmemzeti hagyományos földéből” meríti; de míg a hagyományost hangsúlyozta, elfelejtette — vagy helyesebben nem is akarta — megvizsgálni: vajon a nép valóban olyan-e, mint amilyennek ő látja, vajon a nemzet nem változott-e meg alkataiban, vérmérsékletében, összetételében, s vajon a föld még mindig ugyanaz a föld-e (és ugyanazoké-e), mint évtizedekkel korábban.

Nem akarta megvizsgálni — gondolom; hogy félreértette a korát, az nála nem a megértésre való képtelenségen múlt. Ha akarta volna, meg tudta volna érteni (erre vall néhány igen találó megjegyzése mű és valóság, irodalom és társadalom kapcsolatáról; néhányat Hermann István is idéz); de konok volt, nem akarta megérteni; s ezt a konokságot látom egyik legjellemzőbb

vonásának. (Azt hiszem, ez a konokság tetszett benne Adynak.)

Egy másik jellemző vonása: az ellentmondás szenvedélye. Papp Ferenc ejt néhány (sajnos csak néhány) szót életrajzában arról, hogy Gyulai mennyire szeretett vitázni. Izágának, kötekedőnek is mondták, és bizonyára nem alaptalanul. Ha lehetőség nyílt a vitára, többé a világon semmi nem tarthatta vissza. Arany lapjait egyszerűen szétvitázta — s kikkel? részben szövetségeseivel. Ilyen volt a természete; életeleme volt, hogy ellentmondjon, s hogy amibe egyszer beleharapott, azt többé el ne engedje, míg csak egy csipetnyi rágnivaló van rajta; egy szón, egy kifejezésen, egy mellékmondaton képes volt hónapokon át folytatni a harcot — még a tulajdon fóruma rovására is. Nem hiszem, hogy meg tudott volna lenni úgy, hogy mindenki fejet hajt előtte. Haragos szimattal kereste az elleneleket; beleszólt barátaiába is, ha nem akadt más. S nem érte be azzal, hogy egyetlen embert, egyetlen művet, egyetlen író-t „készítsen ki”. Nagyobb ellenfelek kellettek neki; a kis Dávid behemót Góliátokat keresett magának, népszerű óriásokat — mindig a népszerű óriását elsősorban —, azoknak ment neki, irányoknak, csoportoknak, később nemzedékeknek, egy egész kornak, s ha alkalom adódott rá, egy egész nemzeti közvéleménynek. Valóban „harcos kis úr” volt.

Bizonyos fokig mérgező szenvedélye is volt a vita — olykor szinte mindegy is, min: csak vita legyen. Nem mintha tönkretette volna ez a szenvedély; nem rokkant bele, ritka szép kort ért meg. De sok mindent földolt érte, jobb sorsra érdemes irodalmi terveket. Hogy jól indult verses regénye, a „Romhányi” töredék maradt: talán azért maradt az, mert az idők folyamán hovatovább egyszerűen befejezhetetlenné lett — valóban olyasforma okokból (csak kissé kevésbé bonyolult fogalmazásban), ahogyan Hermann István igen jól látja. De miért futott ki ezzel a munkával az időből — az ihlet még meleg idejéből? Mert sutba dobta s ment a porondra vitázni. Írt egy remek kisregényt, írt néhány jó — a korhoz képest nagyon jó — novellát; miért szakított a műfajjal? Mert nem ért rá novellát írni a vitakozástól. Folyton résen állt, hogy ki-seprözze a kufárokat az irodalom szentélyéből. Utóbb aztán már nemcsak a kufárokat seprözte ki, sajnos.

Papp Ferenc elmondja, hogy élete végén már nem nagyon ismerte ki magát a megnőtt Budapesten; hogy el ne tévedjen, elkísérték a konflisig, az vitte aztán az Akadémiára. Úgy gondolom, már a hetvenes évek végétől nem ismerte ki magát az új magyar irodalomban. De kritikusi indulatából úgy érzem,

úgy hallok ki, hogy *nem is akarta* kiismerni magát. Nyoma sincsen benne annak az igyekezetnek, hogy „haladjon a korral”, hogy új jelenségeket megértsen, új tehetségeket mellett bábáskodjék. Következésképpen, kitartóan egy válasza volt minden újra: *non possumus!* Kemény jellem volt. Talán jobb lett volna, ha mint kritikus, egy kicsit rugalmasabb jellem. Rossz kritikus volt tehát? Nem merném azt mondani. S ezt is félve írom le: egy kicsit *korlátolt* kritikus volt. Olyan, aki a korlátait egynek vette az erkölccsel, és ezért *akarta* is a korlátait.

Nagyon nagy munkát végzett, de ő, a hivatalos irodalmi diktátor, fokozatosan az irodalmi élet margójára szorult, mint ahogy oda szorult fokozatosan — s ebben neki is része van — az egész „hivatalos” irodalom: Akadémia, Kisfaludy Társaság, Budapesti Szemle. Ami új alakult, az tőle, még az ő ellentmondásaitól is függetlenül alakult; s ha ő megértőbb iránta, talán könnyebben és simábban alakul, de azon, mi lett volna, ha a dolgok nem úgy alakulnak, s az emberek nem úgy viselkednek, ahogyan történt — nem érdemes sem vitázni, sem tünődni.

Érdemes viszont Gyuláit olvasni. Elsősorban — legalábbis én így érzem — Vörösmarty-életrajzát, Katonáról és Bánk bán-

járól írt tanulmányát: ez két remek, a maga lehetőségei közt, az akkori legjobb eszközökkel és anyagismerettel. Aztán a Petőfi-tanulmányt, meg a polemikus kritikákat, Zilahyról is, Jókairól is, színi bírálatait. Milyen kitűnő koponya! — kiált föl minduntalan az ember. És: mekkora nyakas, akart korlátozottság! Mekkora szívósság e korlátozottság védelmében! S milyen elvhűség! Ma is tanulhatunk belőle, hogyan kell elemezni valamit. De okulhatunk abban az irányban is, hogyan nem szabad megcsontosodni, hogyan kell állandó készséggel kitárulni az új felé, hogyan kell — *megérteni akarni*. A kritikusnak, a nevelő kritikusnak ez is nagy föladata. Gyulai, mint kritikus, nem volt jó nevelő; epigonokat nevelt.

Vajda és mondjuk Lévay közt habozás nélkül tudott választani. Habozás nélkül Lévayt választotta. Mert Lévayt *akarta* is választani. De hogy Móricz „hiába fordult hozzá”, és hogy a Nyugatot nem ismerte, amiatt ne vádoljuk. Öreg, fáradt ember volt már. Legfőljebb csak azt nehézményezheti valaki, hogy túlságosan ragaszkodott hatalmi pozícióihoz. Lehet, hogy elsősorban azért ragaszkodott, mert nem bízott eléggé azoknak az erélyében, akik a helyébe állhattak volna.

Rónay György

NÉMETH LÁSZLÓ: ÉGETŐ ESZTER

Magvető Könyvkiadó, Bp, 1956.

Kurátor Zsófi és Kárász Nelli után — Égető Eszter. Mintha Németh László az asszonyi sors, az asszonyi lélek ábrázolásában keresné regényírói hivatását. Vagy csak az asszonyi sors, az asszonyi lélek gőgbe burkolózó, a világtól iszonyodó vagy mindenkitől elhagyott magányában tudja megtalálni a maga túlságos érzékenységének, büszkén, mégis fájdalmasan vállalt magányának a tükrét?

Első regénye az Emberi színjáték hősről, Boda Zoltánról ezt írta Németh László: „Életének egyik alapreflexe volt, hogy a könnyebb és a nehezebb közül mindig a nehezebb felé kapott.” Valamennyi azóta született regényhőse is ilyen „nehezebb felé kapó”, a nehezebb utat választó ember. Az az erényük, vagy legalábbis erényük önigazolása, hogy nem tudnak boldogok lenni. A boldogság, a világban való helyet találás megalkuvásnak, rút dolgokkal való bezenyveződésnek tűnik egy Boda Zoltán, egy Kurátor Zsófi, egy Horváth Endre, egy Jó Péter vagy egy Kárász Nelli előtt.

Égető Eszter nem rekeszi ki magát az életből. Legfőbb vágya épp az, hogy a közelébe kerülő emberek számára boldog-

ságot, paradicsomot teremtsen. Ez lenne az ő boldogsága, az ő paradicsoma is. De nem tudja megvalósítani, amire vágyik. Mikor kislány korában apját és nagyapját akarja összebékíteni, azok a családi kör meghitt melegénél többre becsülik, ha jól megmondhatják egymásnak a magukét — a maguk férfi-igazságát. Férje számára háromszor is megszövi a paradicsom pókhálóját, de az a férfivágyak útját követve, a technikáért, a vállalkozásért vagy egyszerűen csak a változatosságért epedve mind a háromszor széttepi a hálót, feldúlja a paradicsomot. De nem maradnak meg az otthoni veranda idillikus búvőkörében a gyerekek sem: a cserkészlet, a falukutatás, az írók, a politika, a légó, az SS — az élet, a kaland hívja őket, s anyuka csak afféle úszni képtelen kotlós elöttük, lubickoló kiskacsák előtt, az élet vízének partján. S az élet romboló hatása végül még azt a paradicsomot is szétlöki, amelyet a családjától elhagyott asszony család pótlékul odavett barátokból épít maga köré.

A „belátás” és az „örültek” az „örültség” — Németh László így állítja szembe Esztert az élete álmát elrontó férfiakkal. Az asszonyi